

PAREIZRUNA

Ilze Auziņa, Dite Liepa

Omulīgā oma Alojā klonē bebru uz klona grīdas jeb dažas pārprotamas grafēmas mūsdienu latviešu valodā

Ievads

Dēli ar dēli nosita dēli; Robots dejo roku; Klonēt klonu – tie ir teikumi, kas spēj samulsināt ne tikai automātisko morfoloģisko analizatoru, bet arī cilvēku, kuram, iespējams, brīdi ir jāpadomā, kā lasāms burts *ē* vai *o*. Arī Latvijas vietvārdos un uzvārdos ar burtu *o*, piemēram, *Kolka, Aloja, Code, Košrags, Jānis Poruks, Jānis Grots, Velta Toma*, tos, pirmo reizi ieraugot tekstā, nav zināms, kā izrunāt.

Lai gan par atkāpēm no ortoepijas normām rakstījuši daudzi valodnieki (Bendiks 1965; Ceplītis 1986; Freimane 1993; Mieze 1972; Mieze 1985; Lagzdīņa 1985; Laua 1997; Liepa 2012; Ozols 1967; Strautiņa, Šulce 2009; Šulce 2005 u. c.), aplūkotās kļūdas un novirzes atkal un atkal parādās valodas praksē – gan ikdienas sarunvalodā, gan publiskā runā.

Bieži atkāpes no normas vērojamas patskaņu kvalitātē. Tās rodas gan citu valodu vai latviešu valodas izlokšņu fonētisko īpatnību, gan latviešu valodas grafēmas īpatnību dēļ. Atkāpes no normas var rasties, arī mainoties izrunas nosacījumiem, piemēram, 1. konjugācijas darbības vārdos, kuru īstenības izteiksmes vienkāršajā tagadnē un no tagadnes celma veidotajās formās sakne beidzas ar līdzskani *r*, izrunājams šaurais patskani *e* (*beru, ber, beram, berat, jāber, berot, berams, beram* u. c.), ko noteicis sekojošais kādreiz mīkstinātais *r* [r].

Lielākās atkāpes ir patskaņu [e], [e:] un [æ], [æ:] un patskaņu [ɔ], [ɔ:] vai divskaņa [uo] lietošanā, jo šo fonēmu apzīmēšanai rakstos izmanto vienu un to pašu burtu: ar burtu *e* apzīmē gan šauro īso patskani [e], gan plato īso patskani [æ], ar burtu *ē* – gan šauro garo patskani [e:], gan plato garo patskani [æ:], ar burtu *o* – gan īso patskani [ɔ], gan garo patskani [ɔ:], gan divskani [uo].

Rakstā aplūkotās atkāpes no literārās valodas normas, kas rodas tieši latviešu grafēmas īpatnību dēļ.

Par leksēmu izrunu, izvēloties atbilstošu latviešu literārās valodas skaņu, rakstījuši daudzi valodnieki, piemēram, Inta Freimane monogrāfijā „Valodas

kultūra teorētiskā skatījumā” atzīst, ka „attiecīgo grafēmu izveide būtu iespējama, tas būtu tehnikas un konvencijas jautājums, ko varētu atrisināt, ja būtu iespējams panākt lielāku noteiktību latviešu valodai vēl joprojām svešo patskaņu [o] un [ō] lietojumā” (Freimane 1993, 419). Arī Juris Cibulš raksta: „Kālabad apbēdināt nabaga o un apgrūtināt sevi un citus? Prātīgāk ō ir atkal iekļaut latviešu valodas patskaņu sistēmā, divskani o atveidot ar diviem burtiem *uo* (kā visus citus divskaņus), nevis prasīt atcerēties, ka tikai svešvārdos sastopams īsais un garais patskanis *o*.” (Cibulš 2004)

1. Avoti

Lai rastu atbildes uz jautājumu, vai mūsdienās latviešu valodas runātājiem sagādā grūtības burtu *e, ē* un *o* izruna un kā tiek ievērotas latviešu literārās valodas normas, konkrēti, kodificētās normas, kas „pamatojoties uz valodas lietojuma sistēmisku izpēti, izstrādāta un fiksēta normatīvos avotos – oficiāli apstiprinātos noteikumos, pareizrūnas un pareizrakstības vārdnīcās, gramatikās u. tml.” (VPSV 2007, 184), analizēti mūsdienu latviešu valodas dati – galvenokārt publiskajā telpā izskanējis un ierakstos fiksēts mutvārdu teksts.

Izmantoti divi dažādi runas korpusi:

- Runas atpazīšanas korpuss, t. i., ortogrāfiski marķēts latviešu valodas runas korpuss (LVRK), kas paredzēts runas tehnoloģiju izstrādei un izveidots 2013. gadā IT kompetences centra ERAF līdzfinansētā projekta „Informācijas un komunikāciju tehnoloģiju kompetences centrs” nozares pētījuma „Runas korpusa izveide, principi, metodes, realizācija” laikā. Tā apjoms ir 100 stundas, un tajā iekļauti vairāk nekā 1800 dažādu vecumposmu (16–24, 25–50, 51–65, 66+) runātāju balss ieraksti (Pinnis, Auziņa, Goba 2013).
- Latviešu valodas runas korpuss (LaRko), kas 2014. gadā izstrādāts LU Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijā. Korpusā iekļauti gandrīz 300 runātāju balss ieraksti. Tā apjoms ir vairāk nekā 8 stundas (sk. www.larko.ailab.lv).

Gan LVRK, gan LaRko iekļauti plašsaziņas līdzekļos – dažādos televīzijas (LNT, TV3, LTV1, LTV7 u. c.) un radio kanālos (Latvijas Radio 1, Latvijas Radio 2, Latvijas Radio 3, radio SWH u. c.) – izskanējušo raidījumu, arī Latvijas Republikas Saeimas sēžu audioieraksti un to atšifrējumi ortogrāfiskajā transkripcijā. Katram audiofailam ir pievienota metainformācija: ziņas par ieraksta vietu (piemēram, studijā, ārpus studijas telpās bez fona trokšņiem, ārpus studijas ar fona troksni, auto salonā, uz ielas) un audiofragmenta ilgums. Korpusos šķirta lasīta, iepriekš sagatavota vai spontāna runa, privāta vai publiska runa.

Analizēti arī korpusā neiekļauti piemēri, kas izskanējuši plašsaziņas līdzekļos, piemēram, Latvijas Radio 1, Latvijas Radio 2 un Latvijas Radio 3 žurnālistu, ziņu vadītāju un korespondentu, arī sabiedrībā pazīstamu cilvēku runā.

2. Burta o lasījums

Fonēmas [ɔ], [ɔ:] nav latviskas cilmes skaņas, bet ienākušas mūsu valodā ar aizguvumiem. Aizgūtajos vārdos nav vispārināta vai nu fonēma [ɔ], vai [ɔ:]. Vārdos, kas aizgūti jau sen un kuru izruna ir nostabilizējusies latviešu valodā, fonēmas [ɔ], [ɔ:] ir aizstātas ar divskani [uo], piemēram, *roze, odere*, fonēmas [ɔ:] aizstāšana ar divskani vērojama arī jaunākos aizguvumos, piemēram, *mode, vagoni* (Laua 1997, 127; LVG 2013).

Nediferencētās rakstības dēļ latviešu literārajā valodā vērojamas svārstības burta o izrunā. Lai tās mazinātu, jau kopš 20. gs. 50. gadiem tiek mēģināts normēt burta o izrunu svešvārdu finālēs. Ir pieņemti vairāki Pareizrakstības komisijas atzinumi, nozīmīgākie 1970. un 1985. gadā (LVKJ 1970, 169–174; LVKJ 1985, 116–120). Atzinumos tiek nosaukti svešvārdi un svešvārdu fināles, kurās ir burts o.

1970. gadā Zinātņu akadēmijas (ZA) Pareizrakstības komisija pieņēma ieteikumus burta o izrunai, kuru izstrādē izmantoja gan līdz tam laikam publicētās pareizrakstības vārdnīcas, gan 1960. gadā Valodas un literatūras institūtā veikto aptauju, gan individuālus vērojumus. Tajos līdzās burta o izrunai konkrētos svešvārdos, kā arī punktam par to, ka burts o saliekteņos savienotājpataskaņa funkcijā izrunājams īsi, nosauktas 59 fināles ar burtu o: divās finālēs burts o lasāms kā divskanis [uo], piemēram, *-uole (cimbuole, pistuole)*; 31 finālē – kā garais patskanis [ɔ], piemēram, *-agōga (sinagōga), -agōgs (demagōgs, pedagogs), -agōģija (demagōģija, pedagogģija)* u. c.; 26 finālēs – kā īsais patskanis [ɔ], piemēram, *-droms (aerodroms, hipodroms)* u. c.¹

1985. gadā publicēti jauni atzinumi par burta o izrunu svešvārdos. Tajā 1970. gada atzinumi ir koriģēti, jo konstatēts, ka dažos gadījumos ir citādas o izrunas tendences, fināļu saraksts papildināts (vairāk nekā 120 vienības), fināļu lasījums vienveidots, samazinot izrunas variantu skaitu (LVKJ 21, 116). Jaunajās normās plašāk tiek lietots garais patskanis [ɔ:], turklāt ir samazināts izrunas variantu skaits.

Vēl pilnīgāks fināļu saraksts publicēts „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrakstības vārdnīcā” ievadnodaļā „Svarīgākie pareizrakstības noteikumi”

¹ Šeit un turpmāk burta o lasījumam izmantota neortogrāfiska rakstība, t. i., garais patskanis o apzīmēts ar garumzīmi virs burta, savukārt divskanis apzīmēts ar *uo*.

(LVPPV 1995). „Pareizrakstības un pareizrunas rokasgrāmatā” (PPR 2002) publicēts saraksts ar vairāk nekā 1750 svešvārdiem, kuros ir burts o.

Pašreiz burta o izrunu nosaka ZA Pareizrakstības komisijas 1985. gada 7. februāra lēmums (LVKJ 1985, 116–120).²

Lai gan 1985. gada atzinumā panākta lielāka unifikācija un normas pamazām nostiprinās, stabilizējas, tomēr minēto objektīvo cēloņu dēļ tās vēl joprojām ir visai svārstīgas (Freimane 1993, 419). Par to liecina arī valodas prakse. Analizējot Latviešu valodas runas korpusa datus, konstatētas atkāpes burta o izrunā svešvārdos: gaidāmā īsā patskaņa vietā dzirdams garais, bet garā – īsais. Kļūdaini burts o tiek izrunāts arī mantotos vārdos vai senos aizguvumos, piemēram, vārdā *novembris* gaidāmā īsā patskaņa [ɔ] vietā reizēm dzirdams divskanis [uo] vai garais patskanis [ɔ:], vārdos *loze*, *izloze* divskaņa [uo] vietā – garais patskanis [ɔ:], savukārt vietvārdā *Roja* divskaņa vietā reizēm tiek izrunāts īsais patskanis [ɔ].

Ir vārdi (homogrāfi), kur tikai atšķirīgs burtu e, ē, o lasījums šķir vārdu leksisko nozīmi, piemēram, bērzi un liepas ir *koki* (divskanis [uo]), bet kuģa pavāri un baktērijas, piemēram, *stafilokoki*, ir *koki* (izrunājami ar patskani [ɔ]) (Latviešu valoda 1998, 132).

Salīdzinot ar normējošajiem atzinumiem burta o izrunā, valodas praksē (LVRK, LaRKO, plašsaziņas līdzekļos) atsevišķos vārdos sākuma zilbēs, dažos gadījumos finālēs un saliktenos vērojamas citādas tendences. Turpmāk raksturotas tikai biežāk novērotās atkāpes no normas.

Burta o lasījums Latvijas vietvārdos un personvārdos

Ar divskani [uo] izrunājami daudzi Latvijas vietvārdi: *Aglona*, *Aloja*, *Baldone*, *Brocēni*, *Code*, *Ēdole*, *Grostona* (attiecīgi *Grostonas iela*), *Kosa*, *Lazdona*, *Lorupe*, *Ļaudona*, *Madona*, *Ogre*, *Okte*, *Olaine*, *Otaņķi*, *Platone*, *Pociems*, *Pope*, *Roja*, *Ropaži*, *Rozēni*, *Rozula*, *Tosmare* u. c. Ir arī vietvārdi, kuros izrunā patskani [o], piemēram, *Bolderāja*, *Košrags*, *Pleskodāle*, *Zolitūde*.

Burta o izruna vārdu sākuma zilbēs

ZA Pareizrakstības komisijas atzinumos (LVKJ 1970; LVKJ 1985) un avotos nosaukti vārdi, kuros vārda sākuma zilbēs, aiz kurām neseko kāda raksturīga izskaņa, patskanis [ɔ:] ir garš: *fōkuss*, *lōzungs*, *nōmens*, *ōda*, *ōkers*, *ōpera*, *ōpijs*, *ōpuss*, *sōlō*, *tōnuss*, arī *jōta*, *mōls*. Pārējos gadījumos vārdu sākuma zilbēs ir

² Par burta o lasījuma nosacījumiem sk. arī: *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca*. Sast. L. Ceplītis, A. Miķelsone, T. Porīte, S. Raģe. Rīga : Avots, 1995; *Pareizrakstības un pareizrunas rokasgrāmatā*. Sast. D. Guļevska, A. Miķelsone, T. Porīte. Rīga : Avots, 2002, 130.–147. lpp.

īsa *o*: *adoptēt, amonjaks, bobslejs, bohēma, novembris, pokers, rondō, šoseja, tokāta, toksisks, tomāts, volts, žokejs*.

LVRK vērojamas svārstības burta *o* izrunā vārdos *fokuss* (3 no 8 piemēriem dzirdams īss *o*), *novembris* (*o, ō, uo*).

Arī Latvijas Radio 1, Latvijas Radio 2 un programmas „Klasika” žurnālistu, ziņu vadītāju un korespondentu, sabiedrībā pazīstamu kultūras darbinieku runā *novembris* tiek izrunāts ar nepareizu (it kā „latvisku”) divskani [uo] (Liepa 2012, 197). Kļūdaini vārdos *oma, omulīgs* burts *o* tiek izrunāts kā patskani [ɔ] gaidāmā divskaņa [uo] vietā.

Svārstības vērojamas arī vārda *kods* izrunā. Lai gan literārā norma nosaka, ka vārds izrunājams ar garu patskani (LVPPV 1995, 371; PPR 2002, 37), biežāk sarunvalodā dzirdams īss patskani, piemēram, *latviskuma kods* [latviskuma kɔts], *durvju kods* [durvju kɔts]. Tikai tad, ja ir runa par *personas kodu*, burts *o* vairumā gadījumu tiek izrunāts kā garais patskani. To apstiprina arī LVRK dati: 6 no 8 atrastajiem piemēriem vārdu savienojumā *personas kods* vārds *kods* tiek izrunāts ar garu patskani [ɔ].

Atkārtoti izdodot Raiņa dzejas ciklu „Lellīte Lolīte”, klupšanas akmens mūsdienās izrādījies vārds *Lolīte* – tikai retais atcerēsies vai zinās, ka Rainis ar vārdu *Lolīte* domājis ‘lolojums’ (Paegle 1986), kas jāizrunā ar divskani [uo], nevis patskani [ɔ] (kā personvārdā *Lolita*).

Paralēllasījumi

Internacionālismiem *balkons, balons, barons, buljons, citrons, kupons, patrona, rajons, talons* ar ZA Pareizrakstības komisijas lēmumu (1985. gada 7. februārī, sk. LVKJ 21, 116) ir atļauti izrunas varianti, t. i., gan ar garu patskani, gan ar divskani: *balkōns* vai *balkuons*, *balōns* vai *baluons*, *barōns* vai *baruons*, *buljuons* vai *buljōns*, *citrōns* vai *citruons*, *kupōns* vai *kupuons*, *patrōna* vai *patruona*, *rajōns* vai *rajuons*, *talōns* vai *taluons*.

Šie izrunas varianti ir fiksēti gan „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcā” nodaļas „Svarīgākie pareizrūnas noteikumi” sadaļā „Patskaņi *o, ō* un divskani *uo*” (LVPPV 1995, 30) un attiecīgajos vārdnīcas šķirkļos, gan citos normatīvos avotos. Pirmajā vietā vārdnīcā ir dots ieteicamākais variants, resp., izruna ar garo patskani [ɔ:], izņēmums – vārds *buljons* [uo].

Analizējot runas korpusa datus – gan LVRK, gan LaRko, ir vērojama tendence minētajos vārdos un to atvasinājumos izrunāt garo patskani (sk. 1. tabulu). Iespējams, ka vēl pēc gadiem 10 šajos vārdos varēsīm atteikties no burta *o* izrunas variantiem.

	LVRK			LaRKO		
	[uo]	[ɔ:]	[ɔ]	[uo]	[ɔ:]	[ɔ]
balkons	0	6	0	0	0	0
balons	0	16	0	0	0	0
baloniņš	0	3	0	0	0	0
barons	2	11	1	0	0	0
buljons	0	8	0	0	0	0
citrons	0	2	0	0	0	0
citroniņš	0	1	0	0	0	0
citronskābe	0	2	0	0	0	0
talons	0	10	0	0	0	0
rajons	24	69	1	7	2	0
mikrorajons	0	4	0	0	0	0
guļamrajons	0	4	0	0	0	0
pusrajons	1	0	0	0	0	0
austrumrajons	0	0	0	1	0	0

1. tabula. Burta o paralēlasījumi LVRK un LaRKO

Burta o izruna internacionālismu finālēs

- [ɔ] → [ɔ:]

ZA Pareizrakstības komisijas 1985. gada atzinumā par burta o izrunu internacionālismu finālēs tika norādīts, ka internacionālismu finālēs ar *-olists* (*basketbolists, futbolists*) un *-ols* (*atols, basketbols, bemols, futbols, protokols, rasols* u. c.) izrunājamas ar īsu patskani [ɔ], savukārt finālēs ar *-ōls* (*alkohōls, mōls* (būve), *monopōls, pōls, simbōls*) burts o izrunājams kā garš patskanis (LVKJ 21, 117).

Šīs izrunas normas fiksētas arī „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcā” – vārdi *basketbols, basketbolists* (LVPPV 1995, 121), *futbols, futbolists* (LVPPV 1995, 234), *volejbols, volejbolists* (LVPPV 1995, 862), *protokols, protokolists* (LVPPV 1995, 641) u. c. jāizrunā ar īsu patskani finālē, savukārt vārdu *alkohols* (LVPPV 1995, 59), *mols* (būve) (LVPPV 1995, 465), *monopols* (LVPPV 1995, 466), *pols* (LVPPV 1995, 627), *simbols* (LVPPV 1995, 729) u. c. finālēs ir garš patskanis [ɔ:].

Tendence: anglismos, kuri ir salikteņi un kuru otrajā daļā ir sakne *-bol-* (< angļu *ball* ‘bumba’ [bo:l]), līdzīgi kā oriģinālvalodā tiek izrunāts garais

patskanis ō. LVRK (arī LaRko) visos vārdos, kas nosauc sporta veidu vai šī sporta veida pārstāvi, finālēs burts o tiek izrunāts kā garais patskanis: -ōls, -ōlists vai -ōliste (sk. 2. tabulu). Tas ir pretrunā ar pašreiz spēkā esošo normu, kas fiksēta „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīcā” (LVPPV 1995).

LVRK piemēri	
-ōls	<i>basketbōls, futbōls, volejbōls, handbōls, flōrbōls</i>
-ōlists	<i>basketbōlists, futbōlists, volejbōlists, handbōlists, flōrbōlists</i>
-ōliste	<i>basketbōliste, futbōliste, volejbōliste, handbōliste, flōrbōliste</i>

2. tabula. Burta o lasījums finālēs -ols, -olists, -oliste, LVRK un LaRko piemēri

Arī vārdā *protokols* finālē -ols LVRK un LaRko 11 no 21 piemēra konstatēts garais patskanis ZA Pareizrakstības komisijas 1985. gada atzinumos noteiktā īsā patskaņa vietā. Tas pats sakāms arī par vārdu *bemols* (arī *si bemols*).

Šķiet, ka arī *kola* ‘kokakola’ (finālē -ola) gaidāmā īsā patskaņa vietā dzirdams garais. Tā kā LVRK tika atrasti tikai trīs šī vārda piemēri (visos dzirdams garais patskanis), ir nepieciešami papildu piemēri, kas parādītu izrunu. Tomēr, vērojot šī vārda lietojumu ikdienas sarunvalodā, biežāk dzirdams garais patskanis [ɔ:]. LVPPV vārda *kola* izruna nav norādīta (LVPPV 1995, 372; PPR 2002, 37).

- [ɔ] vai [ɔ:] → [uo]

Ir vairāki vārdi, kuros gaidāmā īsā vai garā patskaņa vietā arvien biežāk dzirdams divskanis: *binoklis* (LVRK 3 atrastajos piemēros dzirdams divskanis), *klonēt* (garā patskaņa vietā ir dzirdams divskanis).

Tā kā praksē nav vairs tikai *kona maize* un *kona grīda*, mūsdienās par aktualitāti kļuvusi vārda *klons* izruna. Izrunas norma nosaka: ja runa ir par klona grīdu vai maizi, lasām ar divskani, savukārt bioloģijas terminu izrunājam un lasām ar patskani o uzsvērtā pozīcijā un ar stiepto intonāciju – *klōns* (LVPPV 1995, 366).

- [ɔ:] → [ɔ]

Kā liecina LVRK dati, izskaņās -ōzaiķis (*prōzaiķis*, arī *prōzaiķe*), -ōzaisks (*prōzaisks*) 1985. gada Pareizrakstības komisijas atzinumos noteiktā garā patskaņa vietā konsekventi tiek lietots īsais patskanis [ɔ]: -ozaiķis (*prozaiķis*), -ozaiķe (*prozaiķe*), -ozaisks (*prozaisks*). Savukārt vārds *proza*, kā nosaka atzinumi, arī LVPPV, tiek izrunāts ar garo patskani.

Patskanis o saliktenos savienotājpataskaņa funkcijā

1985. gada Pareizrakstības komisijas noteikumi nosaka: patskanis o ir īss saliktenos savienotājpataskaņa funkcijā (LVKJ 21, 116), piemēram, *agro-kultūra, auto-amatieris, avio-bumba, biblio-grāfija, ekso-derma, elektro-līnija, foto-albums, kino-filma, magneto-biolōģija, moto-tūrisms, radio-aktīvs*.

Tendence: nelokāmiem vārdiem, kuri funkcionē ārpus salikteņiem un kuri beidzas ar garu patskani [ɔ:], kļūstot par salikteņa sastāvdaļu, patskanis [ɔ] arvien biežāk tiek izrunāts gari. Tādi ir salikteņu pirmie komponenti ar *video-, foto-, radio-, moto-* un *elektro-* (sk. 3. tabulu).

LVRK piemēri	
<i>videō-</i>	<i>videōjautājums, videōmāksliniece, videōkamera, videōklips, videōinstalācija, videōkonkurss, videōpamācība, videōmateriāls, videōnovērošana, videōkonference, videōieraksts u. c.</i>
<i>fotō-</i>	<i>fotōreprodukcija, fotōstends, fotōepilācija, fotōtips, fotōattēls, fotōsintēze, fotōradars, fotōaparāts, fotōkartiņa (pareizi būtu fotōkartīte, taču šāda leksēma korpusā nav fiksēta), fotōuzņēmums u. c.</i>
<i>radiō-</i>	<i>radiōraidījums, radiōaparāts, radiōtehnisks, radiōsakari, radiōintervija, radiōvariants, radiōteātris, radiōklausītājs u. c. (turklāt lielākajā daļā salikteņu vārda daļā <i>radiō-</i> burts a tiek izrunāts kā garais patskanis ā)</i>
<i>motō-</i>	<i>motōbraukšana, motōtrase, motōkross, supermotōkross, motōbraucējs, motōtusiņš, motōklubs</i>
<i>elektro-</i>	<i>elektrošoks, elektroenerģija, elektrōlīnija</i>

3. tabula. Burts o savienotājpataskaņa funkcijā, LVRK piemēri

Arī saliktenos, kuru pirmais komponents ir *auto-*, patskanis o, līdzīgi kā iepriekšminētajos piemēros, lielākajā daļā LVRK atrasto vārdu (*autōrallijs, autōsports, autōbraucējs, autōceļi, autōvadītājs, autōskola, autōosta, autōtūrists, autōavārija* u. c.) ir garš, tomēr ir vārdi, kur tas konsekventi tiek saglabāts īss: *automašīna, automobilis, autobuss*.

LLVV salikteņu pirmajai daļai *auto-* dotas 3 nozīmes: 1) norāda, ka salikteņa otrajā daļā nosaukto darbību veicis pats darītājs vai arī tas attiecas uz pašu darītāju; 2) norāda, ka salikteņa otrajā daļā nosauktais notiek vai darbojas automātiski; 3) norāda, ka salikteņa otrajā daļā nosauktais attiecas uz automobili, ir saistīts ar tā ekspluatāciju (sk. <http://www.tezaurs.lv/#/sv/auto->). Pašreizējie vērojumi liecina, ka saliktenos, kuros vārda daļa *auto-* lietota 3. nozīmē, ir tendence savienotājpatस्कани izrunāt gari.

Šķiet, ka arī salikteņu daļas *radio-* izruna ar īsu patskani [ɔ] vai garu patskani [ɔ:] ir saistīta ar tā nozīmi, t. i., ja salikteņu daļa *radio-* „norāda, ka

salikteņa otrajā daļā nosauktais saistīts ar radiāciju, radioaktivāti, to radišanu, izmantošanu" (LLVV, sk. <http://www.tezaurs.lv/#/sv/radio->), patskanis parasti ir īss, piemēram, *radioķīmija, radioloģija, radioaktīvs*, savukārt, ja *radio-* „norāda, ka salikteņa otrajā daļā nosauktais ir saistīts ar radioviļņiem, to radišanu, izmantošanu”, patskanis parasti ir garš, piemēram, *radiatoridijums, radiopārraide*.

Līdzīgi burta *o* izrunu salikteņu daļā *auto-*, *radio-* skaidro arī Egīls Skudra elektronisko grāmatu apgāda „Eraksti” publicētajā elektroniskajā vārdnīcā „*O vārdnīca jeb burta o fakultatīvā rakstība*” (Skudra, 9).

Jauni aizguvumi ar burtu *o*

Latviešu valodā ienākot jauniem vārdiem (pārsvārā svešvārdiem), kuros ir burts *o*, tas būtu jālasa kā īsais vai garais patskanis [ɔ:]. Tomēr valodas praksē valodas lietotāji tiecas šos vārdus „latviskot”, t. i., izrunāt ar divskani [uo], piemēram, angļu datortermins *podcast*, kas pēc LZA Terminoloģijas komisijas Informācijas tehnoloģijas, telekomunikācijas un elektronikas terminoloģijas apakškomisijas ieteikuma latviski ir atveidojams kā *podraide, podraidijums; aplāde; aplādes datne; aplādes fails*. Terminos *podraide* un *podraidijums* vārda daļas *pod-* izruna ir *pōd*, nevis *puod*, lai neveidotos nevēlama konotācija ar *podu* [puodu].

3. Burta *e, ē* izruna: pozicionālie un nepozicionālie platā un šaurā patskaņa *e, ē* izrunas nosacījumi

Arī šaurā un platā patskaņa *e, ē* nediferencētās rakstības dēļ, lai runātu atbilstoši latviešu valodas ortoepijas normām, ir jāapgūst gan pozicionālie, gan nepozicionālie patskaņu [e], [e:], [æ], [æ:] izrunas nosacījumi, gan izņēmumi. Valodas praksē izplatītākās atkāpes no normas šaurā vai platā *e, ē* izrunā ir vārdformās, kur minēto skaņu izruna nav pozicionāli nosacīta.³

- Kļūdaina šaurā patskaņa [e], [e:] izruna

Lai gan lielākoties darbības vārdi *pētīt, mērit, pelnīt* valodas praksē tiek lietoti kā 3. (nevis 2.) konjugācijas darbības vārdi, tagadnes

³ Par patskaņa *e, ē* izrunas nosacījumiem sk., piemēram, *Latviešu valodas gramatika*. Rīga, 2013; Strautiņa, V., Šulce, Dz. *Latviešu valodas pareizrūna un pareizrakstība*. Rīga : RaKa, 2009; *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca*. Sast. L. Ceplītis, A. Miķelsone, T. Porīte, S. Raģe. Rīga : Avots, 1995; *Pareizrakstības un pareizrūnas rokasgrāmata*. Sast. D. Guļevska, A. Miķelsone, T. Porīte. Rīga : Avots, 2002, 130.–147. lpp.

formās gaidāmā platā patskaņa [æ] vai [æ:] vietā (kā tas būtu, ievērojot pozicionālos e, ē lietošanas nosacījumus) reizēm ir dzirdams šaurais [e], [e:], piemēram, vārdfformas *pētu, pēta, pētām, pētāt* reizēm izrunā ar šauru patskani [e:]. Tomēr, lietojot darbības vārdus *pētīt, mērit, pelnīt* kā 2. vai 3. konjugācijas darbības vārdus, jāievēro atbilstošie izrunas nosacījumi: 2. konjugācijas darbības vārdu tagadnes formās ir šaurs patskanis, piemēram, (es) *pētiju* [pe:ti:ju], (tu) *pētī* [pe:ti:], (viņš) *pētī* [pe:ti:], bet, ja runātājs izvēlēties darbības vārdu lietot kā 3. konjugācijas darbības vārdu, tad tag. vsk. 1., 3. un dsk. personu formās izrunājams platais patskanis, piemēram, *pētu* [pæ:tu], *pēta* [pæ:ta], *pētām* [pæ:ta:m], *pētāt* [pæ:ta:t].

Arvien biežāk dzirdama normai neatbilstoša vārda *bebrs* izruna – platā patskaņa [æ] vietā dzirdams šaurais patskanis [e]. Kļūdaina ir arī salikteņa *bebrāda* izruna. Latviešu literārās valodas norma nosaka, ka 1. deklinācijas lietvārdos (vsk. nom. ir galotne -s) visās formās saknē ir platais patskanis [æ], piemēram, *tēvs, tēva, tēvam, tēvu, tēvā, tēvi, tēviem, tēvos; sesks, seska, seskam, sesku, seskā, seski, seskiem, seskos*. Arī vārds *bebrs* ir jāizrunā ar platu patskani [æ], piemēram, *bebrs* [bæbrs], *bebra* [bæbra], *bebram* [bæbram].

Svārstības vērojamas Latvijas vietvārdu, piemēram, *Ventspils, Zemgale, Veselava, Seda*, salikteņa *zemzaris* (arī uzvārda *Zemzaris*), īpašvārda *Zemgus* izrunā – pareizā platā patskaņa vietā dzirdams šaurais patskanis [e]. Tā vārdu *Ventspils, Zemgale, Zemzaris* salikteņa pirmajā daļā (*Vents-*, *Zem-*) būtu jābūt platajam patskanim, kā tas ir attiecīgajā vārdā ārpus salikteņa, t. i., *Ventspils* < *Ventas* [væntas] + *pils*, *Zemgale* < *zemais* [zæmais] + *gals* (Šulce 2005, 102). Ļoti bieži arī LVRK un LaRko šajos gadījumos dzirdams šaurais patskanis [e].

- Kļūdainais platā patskaņa [æ], [æ:] lietojums

Ievērojot nepozicionālos šaurā patskaņa [e], [e:] un platā patskaņa [æ], [æ:] izrunas nosacījumus, šaurajam [e] būtu jābūt „priedēkļos *bez-*, *pēc-*, *pret-*, *zem-* neatkarīgi no tā, kāds patskanis vai divskanis ir nākamajā zīlbē” (PPR 2002, 25), piemēram, *bezbaillība, neparasts, pretruna, zemdegas*. Tomēr ir vārdi, kuros šīs likumības netiek ievērotas, piemēram, *zemledus, neēdams, neērts, neredzams* (Liepa 2012, 197).

Nepozicionālie patskaņu [e], [e:], [æ], [æ:] izrunas nosacījumi nosaka, ka šaurais [e], [e:] izrunājams gandrīz visos svešvārdos (PPR 2002, 24), piemēram, *abreviatūra, adrese, ceremonija, internets, mopēds, velosipēds, violets, plēnums, sers, sezona, medūza*. Tomēr arvien biežāk pozicionālie izrunas nosacījumi ņem virsroku, piemēram, vārdi *serums, medūza, plēnums* tiek izrunāti ar platu patskani nākamajā zīlbē sekojošo patskaņu *u, ū* ietekmē. Savukārt

vārdu *velosipēds* un *mopēds* kļūdainu izrunu, iespējams, nosaka asociācija ar latviešu valodas vārdu *pēda*, tomēr abu vārdu pamatā ir aizguvums *pedal*, kas izrunājams šauri. „Pareizrakstības un pareizrunas rokasgrāmata” pie izņēmumiem nosaukti arī vārdi *ferma*, *herbārijs*, *termometers*, *termoss*, *serbs* (LVPPV norādīta šo vārdu izruna ar šauru patskani).

Atsevišķos svešvārdos skaņu savienojums *-er-* izrunājams ar platu [æ]: „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīcā” minēti vārdi *hercogs*, *hercs*, *koncerts*, *moderns*, *nervs*, *nervozs*, *persona*, *personāls*, *personāžs*, *personība*, *personisks*, *verbs*, *verbāls* (LVPPV 1995, 28), savukārt tendence izrunāt platu [æ] svešvārdos ar skaņu savienojumu *-er-* arvien palielinās – bieži platais [æ] dzirdams vārdos *gerbera*, *vermuts*, kaut gan abos šajos vārdos patskanis [e] būtu jāizrunā šauri.

- Burta *e*, *ē* izruna personvārdos

Plati izrunājami nelatviskas cilmes īpašvārdi *Alberts*, *Berta*, *Erna*, *Herta*, *Gerda*, *Herberts*, *Roberts*, *Hermanis* (Strautiņa, Šulce 2009, 32), uzvārdi [*Antons*] *Birkerts*, [*Felicita*] *Ertnere*, [*Ērika*] *Ferda*, [*Ludmila*] *Špilberga*. Pateicoties Zemgus Girgenzona panākumiem, plaši izskanējis ievērojamā hokejista vārds. Tā kā šis priekšvārds līdz šim iepriekš nav bijis populārāko skaitā,⁴ vērojama nekonsekvenca priekšvārda izrunā. Daži žurnālisti vārdu *Zemgus* izrunā ar platu [æ], citi – ar šauru [e], dažkārt pat viena raidījuma laikā. Ieteicams būtu ievērot konsekvenču un priekšvārdu izrunāt ar platu [æ] (atbilstoši 3. dekl. *ledus*, *medus*, *klepus* u. c.).

Šaurais patskanis [e] jālieto personvārdos *Edmunds*, *Elga*, *Elza*, *Edgars*, *Helga*, *Jāzeps*, *Tekla*, *Velga*, *Velta*, *Zelma*, *Zenta*. Izņēmums – *Jēkabs*.

Latviskas cilmes personvārdos, kas ir sugasvārdu homonīmi, jāievēro pozicionālie nosacījumi, piemēram, *Gundega*, *Mētra*, *Selga*, *Vēsma* (visi *e*, *ē* plati) (Strautiņa, Šulce 2009, 33).

- Izrunas varianti

1. konjugācijas darbības vārdos, kas nenoteiksmē beidzas ar *-rt* vai *-rties* (*bērt*, *dzert*, *ķert*, *pērt*, *spert*, *svērt*, *tvert*, *vērt*), īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes personu formās un no tagadnes celma veidotajās formās (vajadzības izteiksmes vienkāršajā tagadnē, darāmās kārtas tagadnes lokāmajā divdabī, ciešamās kārtas tagadnes lokāmajā divdabī, nelokāmajos divdabjos), kā noteikts „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīcā”

⁴ Pēc PMLP datiem Latvijā ir 24 Zemgi, vēl piecām personām tas ir dots kā otrs vārds (pieejams: <http://www.pmlp.gov.lv/sakums/statistika/personvardu-datu-baze/?id=137&query=Zemgus>, skatīts 09.09.2015.).

(LVPPV 1995), „Pareizrakstības un pareizrunas rokasgrāmatā” (PPR 2002) un citos normatīvajos avotos, ir šaurs patskani [e], [e:]. Šauro patskani šajās formās nosaka kādreiz mīkstinātais sekojošais līdzskanis *r* [r], kas radies līdzskaņa *j* noteiktās mijas rezultātā (LVG 2013, 126). Tomēr valodas praksē vērojama tendence šajos darbības vārdos iepriekšminētās formas runāt ar platu patskani – galvenokārt ievērojot pozicionālos izrunas nosacījumus. Arī LVRK un LaRKO biežāk sastopams izrunas variants ar platu patskani [æ]: *dzeramais* [dʒæramajs], *dzeru* [dʒæru], *izberu* [izbæru]. Ņemot vērā darbības vārdu *bērt*, *dzert*, *ķert*, *pērt*, *spert*, *svērt*, *tvert*, *vērt* izrunas tendences, praksē ir izveidojusies zināma pretruna: kaut gan mīkstinātais *r* (*r*) ne skolās, ne augstskolās netiek mācīts un vairākas paaudzes attiecīgos vārdus izrunā plati – pēc pozicionālajiem nosacījumiem, vēl joprojām izrunas nosacījumi oficiāli nav mainīti. Latviešu valodas ekspertu komisija ir vienojusies, ka *e*, *ē* izrunā, ko ietekmē mīkstinātais *r* (*r*), atkāpes no normas nav ieteicamas, tomēr ir pieļaujamas. Tātad pašlaik oficiāli ir atzīti abi izrunas varianti⁵: *sveru* [sveru] vai [sværu], (viņš) *sver* [sver] vai [svær] u. c.

Secinājumi

Svešvārdu izrunas likumības, galvenokārt runājot par vārdiem, kuros ir burts *o*, vēl nav simtprocentīgi nostabilizējušās, un zināmas svārstības, iespējams, pastāvēs arī turpmāk. Tomēr ir skaidrs, ka tikai svešvārdu izrunas dabiskām likumbām, tādām, kas radušās pēc latviešu valodas izrunas prasībām, ir nākotnes perspektīva.

Vārdos, kuros Pareizrakstības komisijas atzinumos atļauta burta *o* izruna, pamazām nostiprinās garais patskani. Ir vērojamas izmaiņas vairāku svešvārdu fināļu izrunā, piemēram, *basketbols*, *basketbolists* finālē *-ols*, *-olists* noteiktā īsā patskaņa vietā dzirdams garais patskani [ɔ:]. Tieši tāpēc būtu jāpārskata 1985. gada burta *o* izrunas nosacījumi vārdu *basketbols*, *basketbolists* u. c. sporta veidu un sportistu nosaukumu izrunā – tā kā vairums izrunā ar garu patskani [ɔ:], tā būtu jāpasludina par normu.

Ir vērojama tendence *o*, kas saliktoņos funkcionē kā savienotājpatskanis, izrunāt gari. Ir vērojamas atkāpes burta *o* izrunā visiem zināmos un izrunas ziņā „stabilos” vārdos, piemēram, *novembris*, *okers*, *jota*, *fokuss*. Šī norma būtu jānostiprina, lai nepieļautu nevajadzīgu, turklāt aplamu izrunas variantu.

Platā un šaurā patskaņa izrunā dominē pozicionālie patskaņi *e*, *ē* izrunas nosacījumi. Savukārt par *ŗ* ietekmi uz *e*, *ē* izrunu darbības vārdos *dzert*, *ķert*, *spert*, *tvert*, *bērt*, *pērt*, *svērt*, *vērt*, *ķerties*, *tverties*, *vērties* u. c.

⁵ 2015. gada 9. septembra VVC LVEK protokols Nr. 44.

ir iegūts Latviešu valodas ekspertu komisijas atbalsts paralēlu izrunas variantu lietošanai.

Vārdnīcās jāiekļauj arī visi rakstā minētie svešvārdi – lai cilvēki zina, kā tos izrunā. Protams, liela daļa neskaidrību burtu *o*, *e*, *ē* izrunā tiktu novērstas, diferencējot rakstību, t. i., ieviešot apzīmējumu gan garajam patskanim [ɔ:] (burts *ō*), gan divskanī [uo] (burtkopa *uo*), gan platajam patskanim [æ] (piemēram, burts *ē*), gan platajam patskanim [æ:] (piemēram, burts *ē̄*), taču tas nebūtu jāuzskata par šā raksta mērķi, kā arī latviešu grafēnikas pašreizējo uzdevumu, turklāt, kā liecina 20. gs. jau veiktās pārmaiņas latviešu valodas rakstībā (atteikšanās no mikstinātā *r* (*r̄*), burtkopas *ch*, patskaņu garuma maiņa finālēs u. c.), – jebkuru kārtējo satricinājumu grafēnikā sabiedrība uztver ar dalītām jūtām; diskusijas un nevajadzīgi strīdi ap to nerimst vēl gadu desmitiem pēc šādu lēmumu pieņemšanas, tādēļ, iespējams, labāk ir iztikt bez radikāliem pavērsieniem un pielāgoties mūsdienu ortoepijas normām.

Avoti

LVRK – *Runas atpazīšanas korpuss*. Ortogrāfiski marķēts latviešu valodas runas korpuss.

LaRKO – *Latviešu valodas runas korpuss*. Pieejams: larko.aialab.lv

1. Cibuļš 2004 – Cibuļš, Juris. Ne visi latviešu valodas alfabēta burti ir vienlīdzīgi. *Diena*, 2004, 20. maijs.
2. Freimane 1993 – Freimane, Inta. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne, 1993.
3. Lagzdiņa 1985 – Lagzdiņa, Sarmīte. Par dažām populārām kļūdām. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. Rīga: Avots, 1985, 139.–148. lpp.
4. Latviešu valoda 1998 – *Latviešu valoda 10.–12. klasei*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1998.
5. Laua 1997 – Laua, Alise. *Latviešu literārās valodas fonētika*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1997.
6. Liepa 2012 – Liepa, Dite. Valodas lietojums Latvijas Radio. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 16 (II). Liepāja: LiePA, 2012, 189.–200. lpp.
7. LVG 2013 – *Latviešu valodas gramatika*. Rīga, 2013, 108.–111. lpp.
8. LVKJ 1970 – Pareizrakstības komisijas atzinumi par pareizrunu. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 6. laidieni. Rīga: Liesma, 1970, 169.–174. lpp.
9. LVKJ 1985 – ZA Pareizrakstības komisijas atzinumi par burta *o* lasījumu. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 21. laidieni. Rīga: Avots, 1985, 116.–120. lpp.

PAREIZRUNA

10. LVPPV – *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca*: ap 80 000 vārdū. Sast. L. Ceplītis, A. Miķelšone, T. Porīte, S. Raģe. Rīga : Avots, 1995.
11. Mīze 1972 – Mīze, Silvija. Dažas atkāpes no normas šaurā un platā e, ē izrunā. *LVKJ*. 8. laidīens. Rīga : Liesma, 1972, 159.–167. lpp.
12. Mīze 1985 – Mīze, Silvija. Runa uz skatuves. *LVKJ*. 21. laidīens. Rīga : Avots, 1985, 120.–134. lpp.
13. MLLVG 1962 – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*, II. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1962.
14. Ozols 1967 – Ozols, Arturs. Par latviešu literārās valodas pareizrunas normām. *Raksti valodniecībā*. Rīga : Zinātne, 1967, 113.–143. lpp.
15. Paegle 1986 – Paegle, Dzintra. *Runāsim pareizi!* Rīga, 1986.
16. Pinnis, Auziņa, Goba 2014 – Pinnis, Mārcis, Auziņa, Ilze & Goba, Kārlis. Designing the Latvian Speech Recognition Corpus. In: *Proceedings of the 9th edition of the Language Resources and Evaluation Conference (LREC'14)*. Reykjavik, Iceland : European Language Resources Association (ELRA), 2014.
17. PPR 2002 – Guļevska, Dainuvīte, Miķelšone, Aina, Porīte, Tamara. *Pareizrakstības un pareizrunas rokasgrāmata*. Rīga : Avots, 2002.
18. Skudra – Skudra, Egīls. *O vārdnīca jeb burta o fakultatīva rakstība* [tiešsaiste]. Elektronisko grāmatu apgāds „Eraksti” [skatīts 07.06.2015.]. Pieejams: http://www.eraksti.lv/autori/egils_skudra.html
19. Strautiņa, Šulce 2009 – Strautiņa, Vaira, Šulce, Dzintra. *Latviešu valodas pareizruna un pareizrakstība*. Rīga : RaKa, 2009, 100. lpp.
20. Šulce 2005 – Šulce, Dzintra. Daži aktuāli pareizrunas jautājumi. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Populārzinātnisku rakstu krājums. Nr. 1. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2005, 101.–105. lpp.
21. VPSV 2007 – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Atb. red. V. Skujiņa. Rīga : Valsts valodas aģentūra, 2007.